

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում *)

ԳԼ. Ա.

Մեծաւր ԵՒ Մեծաւրեւններ

I

Յիր ու ցան ապրող, ընդհանուր շահերի հասկացողութիւնը կորցրած հայ ազգը XVIII դարի սկզբին ներկայացնում էր մի գրութիւն, որ որքան ժպտուն ու յուսատու հանգամանքներ ունէր իր մէջ, նոյնքան էլ ցաւալի ու ողբերգական էր:

Այդ միջոցին Արեւելեան Հայաստանի ծայրը կազմող մի լեռնաստան սպասողութեան մէջ էր: Ղարաբաղի մի քանի մէլքներին լիազօրութեամբ Իսրայէլ Օրին ճանապարհորդում էր Եւրօպայում և իր բոլոր ընդունակութիւնները գործ էր դնում, որպէսզի կարողանայ ազատութեան դուռ բաց անել հայութեան համար: Օրին մեծամեծ խոստումներ էր անում, հաւատացնում էր թէ հայերը պատրաստ սպասում են և հէնց որ Եւրօպական մի զօրաբաժին կ'անցնէ նրանց երկիրը, իսկոյն կը արձրացուի ապստամբութեան դրօշակը, որի տակ կը հաւառեն տասնեակ հազարաւոր զինուած հայեր: Հայ պատգամաւորի ջազիրները բարեհաճ ուշադրութեան արժանացան նախ Պֆալ-է կուրֆիւրստի մօտ, ապա Պետրոս Մեծի արքունիքում: 1701 թուականին Օրին Մոսկուայում էր և այդտեղ թէ գաղաւի խօսակցութիւնների միջոցով, թէ գրաւոր բացատրութիւններով նշակում էր ուսական արշաւանքի ծրագիրը: Ընչ ճանապարհներով պէտք է գնալ, ինչպէս պիտի կերակրուի զօրաբաժինը, արձակողական ինչ դիրքեր կարելի է գրաւել և հայերը ինչպէս պիտի օգնեն արշաւող բանակին:

*) Ներկայ գործը կազմում է իմ «Հայկական Տպագրութիւն» աշխատութեան երկրորդ հատորը: Առաջին հատորը նոր լոյս տեսաւ Ծ. Հ.

Սա պատկերի ժպտուն, յուսատու կողմն էր: Միւս կողմը, ողբերգականը, ցաւալին՝ ներկայացնում էր արեւմտեան հայութիւնը, որ հէնց միևնոյն միջոցին ալեկոծւում էր կրօնական երկպառակութիւնների մէջ:

Իրարանցումների գլխաւոր բեմը Կ. Պօլիսն էր, բայց նրանք հաւասար չափով յուզում էին թիւրքիայի այն բոլոր տեղերը, ուր կային հայ-լուսաւորչականներ և հայ-կաթօլիկներ: Դեռ երբէք այդ երկու դաւանութիւնների մէջ ընդհարումը այն աստիճան կատաղութեան չէր հասել, դեռ երբէք կրօնով բաժանուած ազգակիցները այնքան մոլեռանդութեամբ միմեանց չէին ծուռտել: Եփում եռում էր կղերական կրքերի ծովը: Թիւրքաց բանտերը, թիարանները լցուած էին այնպիսի հայերով, որոնք մեղադրւում էին իբրև ֆրանկներ, այդտեղ էին ուղարկւում և այն պատրիարքները, քահանաները, աշխարհականները, որոնք անխելքութիւն ունէին խօսելու խաղաղութեան, եղբայրութեան մասին:

Մրցող երկու կողմերն էլ կատաղի էին, ֆանատիկոս, անխիղճ: Բայց և այնպէս, մենք պիտի զանազանութիւն որոնենք դրանց մէջ: Տիրապետող մեծ ոյժ և իրաւունքներ ունեցող կողմը հայ-լուսաւորչականներն էին. բայց նրանք անհամեմատ շատ համբերող էին, քան կաթօլիկ փոքրամասնութիւնը—սա պատմական փաստ է: Թիւրքիան չէր ճանաչում հայ-կաթօլիկ եկեղեցի. բոլոր հայերը ենթարկուած էին Կ. Պօլսի հայ պատրիարքի իրաւասութեան: Չը նայած այս հանգամանքներին, լուսաւորչական կղերը այնքան համբերող էր, որ թոյլ էր տալիս կաթօլիկ քահանաներին ազատ մտնել հայոց եկեղեցիները, քարոզել այնտեղ: Այդ ազատութիւնը վայելում էին նոյն իսկ եզուիտները, որոնք քարոզ խօսում էին թիւրքերէն լեզուով *):

Շատ կարելի է որ դաւանական խտրութիւնները այն աստիճան չը թշնամացնէին միևնոյն ազգի անդամներին, եթէ չը լինէին Լօյսլայի աշակերտները: Եղբայրասպան խառնակութիւնների այս տխուր հերոսները չէին ուզում խաղաղութիւն, և չը կար խաղաղութիւն: Նրանք կամենում էին իւրիւ հայոց եկեղեցիները, միանգամայն անջատել կաթօլիկ հայերին և արգելել սրանց որ չը գնան լուսաւորչականների եկեղեցիներ: Կաթօլիկ համայնքի ազդեցիկ անդամները, հարուստ սեղանաւորները, եզուիտական գործիքներ դարձան: Լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող ամիրաներն էլ, ի հարկէ, քնած չը մնացին, և բացուեց սև, զղուելի գործողութիւնների մի երկար շարք, որ հա-

*) Թօբէն—աւրկաթէ դիմակով մարդը՝ Կ. Պօլիս, 1870, եր, 64—65.

գարաւոր տառապանքներ բերեց սոսանց այդ էլ խեղճ ու տանջուող ազգի գլխին:

Կռիւր սաստիկ սուր կերպարանք ընդունեց, երբ երկու կողմերն էլ ձեռք բերին ուժեղ, կամակոր ներկայացուցիչներ: 1700 թուականին Կ. Պօլիս հասաւ ֆրանսիական նոր զեսպան Ֆէրիօլ, իսկ 1701 թուականին Կ. Պօլսի հայերը իրանց համար պատրիարք հրաւիրեցին Էրզրումի առաջնորդ Աւետիք վարդապետին: Ահա այս երկուսը ախոյեան հանդիսացան միմեանց դէմ կրօնական հողի վրայ և նրանց մարառումները նոյն իսկ քաղաքական մեծ կարևորութիւն ստացան:

Ֆէրիօլի նման զեսպան Կ. Պօլիսը դեռ չէր տեսել Լուդովիկոս XIV-ի ներկայացուցիչը ցոյց տուեց թիւրքաց մայրաքաղաքում մի անօրինակ գոռոզութիւն և կամակորութիւն. ֆրանսիան Եւրօպայի առաջին պետութիւնն էր և նրա զեսպանը հարկաւոր էր համարում ոտի տակ տալ ամեն վայելչութիւն և կարգ: Երբ նա առաջին անգամ գնում էր ներկայանալու սուլթանին, պալատականները նկատեցին որ նա ունէր իր հետ մի մեծ սուր և պահանջեցին վերցնել սուրը, որովհետև այդպէս էր կարգը: Ֆէրիօլը չը կամեցաւ հպատակուել կարգին և այն իսկ սենեակում, ուր սուլթանը պիտի ընդունէր նրան, տեղի ունեցաւ ընդհարում նրա և մի պալատականի մէջ: Մեծ վեզիրը պահանջեց Ֆէրիօլից կամ կատարել այն, ինչ պահանջում են թիւրքաց աբդուլնիքի կանոնները, կամ հեռանալ: Եւ զեսպանը ընտրեց վերջինը. չը կամենալով բաժանուել իր սրից, նա դուրս գնաց ունկնդրութեան սենեակից, չը տեսնելով սուլթանին: Այնուհետև նա տասը տարի զեսպան մնաց Կ. Պօլսում և ոչ մի անգամ չարժանացաւ սուլթանի ունկնդրութեան: Մի ուրիշ անգամ Ֆէրիօլ սկսեց զբօսնել Բօսֆօրի վրայ մի նաւակում, որ բոլորովին նման էր սուլթանի նաւակին և վերջինիս պէս ունէր ծիրանի վարագոյրներ: Մեծ վեզիրը ստիպուած եղաւ իմաց տալ զեսպանին, որ եթէ նա զբօսանքի դուրս կը գայ այդպիսի նաւակով, ինքը հրաման կ'արձակէ որ ոմբակոծեն նաւակը:

Այս տեսակ գործողութիւնների համար Ֆէրիօլը թիւրքերից ստացաւ «գիժ զեսպան» (դէլի-էլի) անունը: Գիժ զեսպանը սկզբում չափաւորում էր Կ. Պօլսում բոյն դրած եզուխաների յարձակողական ձգտումները, բայց յետոյ բոլորովին ենթարկուեց նրանց ազդեցութեան և դարձաւ նրանց կոյր գործիքը:

Իսկ Աւետիք պատրիարքը յայտնի էր նրանով, որ Էրզրումի մէջ սաստիկ հալածանք էր հանել «աթթարմաների» (հայ-կաթօլիկների) դէմ: Խռովութիւնները այդ քաղաքում վերջացել էին նրանով, որ հայոց առաջնորդը դուրս էր վռնտել բոլոր

փոքր ի շատէ աչքի ընկնող հայ-կաթօլիկներին: Այդպիսի քաջագործութիւնների համար էլ նա հրաւիրուել էր Կ. Պօլիս Եւ իրաւ, Կ. Պօլիս հասնելուն պէս նա բաւականաչափ խիստ չը համարեց վազուց սկսուած հալածանքները կաթօլիկների դէմ: Նախկին պատրիարք Յփրեմին, որի հրամանով բանտարկուել և չարչարանքների էին ենթարկուել բազմաթիւ հայ-կաթօլիկներ, Աւետիքը քնեց էջմիածին, ուր նա պիտի ապաշխարէր իբրեւ Փրանկ: Սրանից կարելի է իմանալ թէ որպիսի հրէշաւոր կատաղութեամբ էր բորբոքուած նոր պատրիարքը այլադատան հայերի դէմ:

Աւետիքը շատ ուժեղ էր, նրա կողմն էր ինքը, թիւրք կառավարութիւնը: Այդ ժամանակ շէյխ-իւլ-իսլամի պաշտօնը վարում էր Ֆէյզուլլահը, որ Աւետիքի երկրացին էր և լաւ ճանաչում էր նրան: Մեծ ազդեցութիւն ունենալով սուլթան Մուստաֆայի վրայ, Ֆէյզուլլահը համարեա իր ձեռքն էր առել պետութեան զեկը: Հասկանալի է թէ այսքան հզօր մի աջակից ունենալը ինչ ահագին նշանակութիւն ունէր Աւետիք պատրիարքի համար: Նա իսկոյն ևեթ պաշտօնից գցեց Ներուսաղէմի Մինաս պատրիարքին, որին բերել տուեց Կ. Պօլիս և այնտեղ չղթայակապ բանտարկեց: Նոյն վիճակին ենթարկուեցան և ուրիշ հոգևորականներ: Աւետիքը բանտարկում էր, տուգանքների էր ենթարկում, իր ձեռքով ծեծում էր այն բոլոր մարդկանց, որոնց նա անհաւատարիմ, կասկածելի էր համարում և որոնք յանդուհում էին նոյն իսկ թեթիւ կերպով բողոքել նրա գործերի դէմ:

Եզուիտները լարեցին իրանց ամբողջ կարողութիւնը՝ այդպիսի մի հակառակորդին տապալելու համար: Բայց տապալել Աւետիքին այնքան հեշտ չէր, գրգռուել էին ամբոխի ստոր կրքերը: Հալածանքները, բռնութիւնները փրկութեան միջոց էին համարուում և ժողովուրդը իր պատրիարքի կողմն էր: Եւ դիմողները, խաղաղութեան ու հաշտութեան ճանապարհ որոնողները, ի հարկէ, եզուիտները չը պիտի լինէին: Երբ դեսպան Ֆէրիօլը փորձեց հասկացնել եզուիտների մեծաւոր Բրաքօնիէին, թէ կաթօլիկների դէմ սկսուած հալածանքը կարող է ընդհանրանալ ամբողջ Թիւրքիայի մէջ, թէ սուլթանը կարող է սքստիկ հրամաններ հանել, որոնք մահացու հարուած կը տալին պապականութեան, Լօյօլայի աշակերտը պատասխանեց. «Եկեղեցին մի ժամանակ աւելի բուռն հալածանքներ է կրել, հայերը պիտի չարչարուել սովորեն. ինքը չէ կարող ընդունել որ կաթօլիկները ամենափոքր հաղորդակցութիւն անգամ ունենային իրանց հերձուածող եղբայրների հետ և պիտի աչքի առաջ ունենան ամե-

նադառն չարչարանքներ» *)։ Եւ ահաբեկումը սաստկանում էր, կռուողների կրքերը գնալով աւելի և աւելի բռնկւում էին, տարածելով մի հրդեհ, որի մէջ կռում-կոփում էր եղբայրասպան սուրը։ Մարդիկ բանտերն էին թափւում, զրկւում էին իրանց ստացուածքներից, թշուառանում էին մի քանի ժամում։ Եղան նոյն իսկ նահատակութիւններ։ Շատերը սարսափահար փախչում էին Կ. Պօլսից։

1702 թուականի աշնանը Կ. Պօլսից մի նաւ էր գնում դէպի Չմիւռնիա։ Ճանապարհորդների թւում կար մի մարդ, որ հագել էր վաճառականի զգեստ, բայց վաճառական չէր, այլ կրօնաւոր։ Այդպէս ծպտած փախչել թիւրքաց մայրաքաղաքից այն միակ միջոցն էր, որ ազատում էր նրան Աւետիք պատրիարքի բարբարոսութիւններից։ Նրա հետ էին երեք նոյնպիսի կեղծ վաճառականներ, որոնք նրա աշակերտներն էին։

Հասնելով Չմիւռնիա, կեղծ վաճառականները իջան ընդհանուր վաճառականական մի պանդոկում և սպասում էին նաւի, որ պիտի տանէր նրանց դէպի արեւմուտք։ Բայց մի քանի րաբեկամ մարդիկ իմացան թէ ով են փախստականները։ Եւ ահա այդ բարեկամներից մէկը մի օր վաղեց կրօնաւորի մօտ, յայտնեց, թէ քաղաքի դատաւորը ստացել է Կ. Պօլսից արքունի հրաման, որի մէջ ասուած է թէ փախել է մի ֆրանկացած հայ վարդապետ։ պէտք է նրան որոնել, գտնել և կալանաւորել։ Կեղծ վաճառականների զլխաւորը իսկոյն հասկացաւ, որ հրամանը իրան է վերաբերում և չտապեց թաղնուկ և զուլտանների վանքում։ Ապա, երբ հսկոտներին Չմիւռնիա եկաւ մի նաւ, որ պիտի գնար դէպի Եւրօպա, փախստականը մեծամեծ զգուշութիւններ դործ դնելով որ իրան չը նկատեն, դուրս եկաւ թաքստի տեղից և մտաւ այդ նաւը իր աշակերտների հետ։ Նաւը խաբիսիւր հանեց և ֆրանկացած վարդապետը ընդ միշտ հեռացաւ Թիւրքիայի ափերից։

Աւետիք պատրիարքի հալածանքների այս մի մասը, որ ուղղած էր փախստական վարդապետի դէմ, շատ հարկաւոր էր հայերի մտաւոր վերածնութեան համար։—Չմիւռնիայից Եւրօպա փախչողը Մխիթար վարդապետ Սեբաստացին էր, Մխիթարեան հոշակաւոր միաբանութեան հիմնադիրը։

II

Հայոց մտաւոր զարգացման պատմութիւնը շատ էլ հարուստ չէ խոշոր դէմքերով։ Բայց եղածներն էլ մեզ լաւ ծանօթ

*) Թօրէն, եր. 47.

չեն, այնքան չնչին են տեղեկութիւնները, որ պահել է ժամանակը նրանց մասին: Հեռաւոր հնութիւնից մենք մեծ պահանջներ անել չենք էլ կարող: Բայց ահա տասնութերորդ դարի սկզբին հայկական հորիզոնի վրայ դուրս է գալիս մի խոշոր, նշանաւոր դէմք—Մխիթարը: Արդեօք կարող ենք ասել թէ գոնէ նրան լաւ ճանաչելու համար մենք ունինք բազմակողմանի տեղեկութիւններ:—Դժբախտաբար, ոչ:

Մխիթարը եղել է կրօնաւորական ուխտի հիմնադիր և նրա կենսագրութիւնը գրել ու հրատարակել է այդ իսկ ուխտը *)— ահա պատճառը, որ իմանալ նրա մասին զուտ ճշմարտութիւն չատ դժուար է: Մի վանք, միանաւանդ կաթօլիկ վանք, չէր կարող իր հիմնադրին չը բարձրացնել մինչև հրեշտակների դասը. և զարմանալի չը պիտի լինի այդ վանական տեսակէտից, որ XVIII դարի մարդու մասին մենք ունինք այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք աւելի մի հին սուրբի վկայագրութիւն են կազմում, քան մի ճշմարիտ պատմութիւն:

Բարեպաշտական առասպելները, զանազան տեսիլները, սքանչացման ամենաբարձր արտայայտութիւնները այնքան մը թնայացրել են Մխիթարի կեանքի նկարագրութիւնը, որ շատ դժուար է քայլ առ քայլ հետեւել թէ ինչպէս Փղքը-Ասիայի մի այնպիսի կորած ու խաւար անկիւնում, ինչպիսին է Սեբաստիա քաղաքը, զարգացաւ մի զարմանալի ուժեղ բնաւորութիւն, որ սեփական ջանքերով ճանապարհ հարթեց կատարեալ անյայտութիւնից դէպի մեծ և յաւիտեանական հռչակ, կապեց իր անունը մեր մտաւոր վերածնութեան հետ, դառնալով մի ամբողջ դարագլխի սկզբնապատճառ: Կենսագրական այդ պակասութիւնները հաղիւթ է այսուհետեւ էլ լրացուեն Մխիթարի հիմնած միաբանութեան ձեռքով: Իսկ մենք չունենք ուրիշ աղբիւրներ. չունենք նրա նամակների և բոլոր գրութիւնների ժողովածուն, որովհետեւ կաթօլիկ վանքը առհասարակ չէ սիրում տան զաղտնիքներ դուրս հանել: Այս պատճառով պիտի բաւականանք այն ջատագովական

*) Մխիթարի կենսագրութիւնը ամենից առաջ համառօտ կերպով պատմել է Հ. Չամչեանը իր «Հայոց Պատմութեան» մէջ (Գ., գլ. խե.)։ Կայ, ստում են, մի մանրամասն կենսագրութիւն, որ գրել է նրա աշակերտ և քարտուղար Մատթէոս վարդապետ Նշոկիացին, բայց այդ գործը մինչև այսօր էլ չէ հրատարակում: 1810 թուին Վենետիկում տպագրուեց «Պատմութիւն կենաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ Սեբաստացւոյ», հեղինակութիւն Ստեփանոս Գիւլէր Ագոնց Արքայի: Դա միակ փոքր ի շատէն դարձակ կենսագրութիւնն է, որի վրայ Մխիթարեանները մինչև այժմ ոչինչ չեն աւելացրել: 1899 թին «Քաղմավէպի» մէջ տպուեց Մխիթարի ոտանաւոր կենսագրութիւնը, բայց դա նոյն ներբողն է, ինչ ներկայացնում է Ագոնցի գրութեամբը:

գրուածքներով, որոնք մինչև այժմ լոյս են տեսել Մխիթարի մասին և պիտի փորձենք այդ կղերական սքանչացումների միջից դուրս բերել գործիչի բնական, մարդկային գծերը, ուշադրութիւն չը դարձնելով կրօնաւորական այն չափազանցութիւնների վրայ, որոնք աշխատում են իւրաքանչիւր տողի ետևից Աստուծու մատ, Նախախնամութեան անօթ հռչակել Մխիթարին:

Մխիթարը ծնուել է Սեբաստիա քաղաքում 1676 թուականի փետրվարի 7-ին: Նրա հայրը Մանուկի որդի Պետրոսն էր, մի վաճառական մարդ, իսկ մօր անունն էր Շահրխատան: Երեխան մկրտութեան ժամանակ ստացաւ իր պապի անունը—Մանուկ, բայց մենք կ'անուանենք նրան Մխիթար անունով, որ տրուեց նրան հոգևոր կոչման հետ:

Յայտնի չէ թէ ինչ տեսակ մարդիկ էին Մխիթարի ծնողները, այսինքն ինչ տեսակ աղղեցութիւնների տակ էր նա առա՛նը: Կարելի է ենթադրել որ Պետրոսը ունեւոր վաճառականներից չէր.—գոնէ Մխիթարը հարուստ չէր: Կարևորը ի հարկէ այդ չէր, այլ այն՝ թէ ինչ կրթութիւն ստացաւ երեխան: Այդ կողմից էլ Մխիթարը շատ բախտաւոր չէր. նրան տուին մի ուղորմելի ուսում, որ հնարաւոր էր այն խաւար ժամանակներում, թիւրքական մի քաղաքի մէջ: Ասում են թէ նա հինգ տարեկան էր, երբ սկսեց կարդալ-գրել սովորել տեղական քահանայի մօտ: Բայց դա չափազանցութիւն է: Ինչ և լինի, քահանայ ուսուցչի գիտութեան պաշարը այնքան աղքատիկ էր, որ Մխիթարը տասն տարեկան հասակում վերջացրեց ուսումը: Աւելի ճիշտ կը լինէր քահանայից նրա ստացածը անուանել մի հասարակ գրագիտութիւն:

Նա աշխոյժ, մտացի երեխայ էր, մանաւանդ խիստ տպաւորուող: Քահանայի ուսումը, ծնողների եկեղեցասիրութիւնը ժամանակից չատ առաջ հաղորդեցին նրան մի սաստիկ կրօնամոլութիւն: Մանուկ խելքի մէջ գաղափարական ձևակերպութիւն է ստանում կրօնաւոր դառնալու միտքը: Այնքան յափշտակում է նրան այս միտքը, որ մի օր իր հասակակից երեխայի հետ նա ծածուկ հեռանում է տանից՝ մի քարայրում ճգնելու համար, հաւատացած լինելով որ ինչպէս մի ժամանակ Յովհաննէս Մըկրտիչը անապատում կերակրւում էր երկնքի խնամքով, այնպէս էլ այժմ Աստուծու հրեշտակները կերակուր կը բերեն իր և ընկերի համար: Բայց Հրէաստանի հրաշքը չը կրկնուեց Սեբաստիայում. հրեշտակներ չեկան, թէև երկու երեխաները ամբողջ օրը ծնկաչոք աղօթքներ էին կարդում: Օրը մթնեց, քաղցածութիւնն սկսեց տանջել և խեղճ ճգնաւորները ուրիշ մի ճար չը գտնելով, սկսեցին լաց լինել, օգնութեան կանչել: Բարեբախ-

տաբար, ծնողները մարդիկ էին ուղարկել նրանց որոնելու. սրանք լսեցին լացն ու աղաղակները և ազատեցին անչափահաս կրօնամոլներին վտանգից...

Բաւական չէր, որ միստիքական չափազանց յափշտակութիւնը այսպէս գերել էր տասը տարեկան երեխայի խելքը, ծնողներն ուղարկեցին նրան դաստիարակուելու մի այնպիսի տեղ, ուր կարելի էր իսկոյն թաղուել ճգնաւորական խոհերի մէջ: Սեբաստիայում ապրում էին երկու քոյրեր, Մանասէ և Մարիամ անունով: Դրանց երկու եղբայրները ճգնաւոր էին Լիմ անապատում. Մանասէն արգէն նշանուած աղջիկ էր, երբ նոյն ճգնաւորական տեղը նրան էլ բռնեց. նա հրաժարուեց ամուսնութիւնից, և երկու քոյրերը նստեցին իրանց հօր տանը՝ պատու և աղօթքներով հոգի գտնելու համար: Հաջիւհաղ կարգալ սովորելով, այդ կոյսերը դարձան ֆանատիկոս միանձնուհիներ: Ի՞նչ էր սովորում Մխիթարը նրանց մօտ—Միայն կրօնական նախադաշարմունքներ, զանազան պատմութիւններ սրբերի, դժոխքի, արքայութեան մասին և ճգնաւորական ինքնակեղեքումների նորանոր փաստեր: Նոյն իսկ այն ժամանակուայ վանական գիտութիւն էլ չէին կարող աւանդել այդ կոյսերը իրանց աշակերտին, այնքան սգէտ ու անպատրաստ էին: Նրանք միայն երազներ էին տեսնում, ի հարկէ, միայն բարեպաշտական բովանդակութիւն ունեցող երազներ, որոնք մի-մի մարգարէական գուշակութիւն էին. զարմանալի է, որ այդ մարգարէութիւնները երկու քոյրերին միեւնոյն ձևով էր ուղարկում երկինքը. նրանք քնում էին առանձին, բայց տեսնում էին մի և նոյն երազը: Անկասկած, պատանի Մխիթարի գլուխը աւելի ևս չլմում էր այդ տեսիլներից: Նա նրանց տարեց իր հետ իտալիա և XIX դարի սկզբում, երբ նրա հիմնած միաբանութիւրը հայերի մէջ ամենաբարձր գիտնականութեան ներկայացուցիչ էր համարւում, անգրագէտ կոյսերի երազները կատարեալ հաւատով գրի առնուեցան իբրև աստուածային յայտնութիւններ *): Այսպէս, Մխիթարը մտքում պահել էր, որ կոյսերը մի տարի երազ տեսան, որի մէջ սքանչելի տեսքով մի մարդ յայտնեց նրանց, թէ այդ օրը Հոսում մի սուրբ մարդ է վախճանւում: Կոյսերը, հաւատացնում է բարեպաշտական լեզուդան, մինչև այդ չէին էլ լսել Հոսմի անունը: Եւ, ի հարկէ, կարելի է և պէտք է ենթադրել թէ այդ յայտնութիւնը նշանակուած էր Մխիթարի համար, որ Հոսմի հպատակը պիտի դառնար: Նոյն առասպելը շարունակում է պատմել, որ տարիներ յետոյ, Իտա-

*) Ագոնց, «Պատմութիւն կենաց և վարուց Մխիթարաց», էր. 21—22.

լիայում, Մխիթարը տեղեկութիւններ հաւաքեց և իմացաւ, որ երազը ճիշտ էր. այն օրը վախճանուել էր Իննսկենտիոս XI պապը։ Երազները վերաբերում էին և իրան, Մխիթարին։ Կոյսերը երկու անգամ երազ էին տեսել. մէկի մէջ Մխիթարը աստուածոտ ճանապարհ էր հարթում, և աստուածային շնորհքը յայտնում էր, թէ դա ղէպի արքայութեան դուռը տանող ճանապարհն է, որ հարթում է Մխիթարը։ Իսկ միւս երազի մէջ Մխիթարը մի խումբ լուսազգեստ մարդկանցից ընդունում էր տեսակ-տեսակ անուշահոտ իւղեր։ Եւ ռփ, կարգալով ու լսելով այսպիսի մարգարէական գուշակութիւններ, չը պիտի հաւատար թէ Նախախնամութիւնը Մխիթարին ընտրել էր լուսաւորելու հայերին Հոռի լուսով և թէ Մխիթարը դեռ մանուկ հասակում վերին տեսչութիւնից ներշնչուած էր հասկանալու՝ թէ ուղիղ և ուղղափառ դաւանութիւնը միայն հոռմէականն է։

Եթէ մենք յիշատակում ենք այս երազները, պատճառն այն չէ, որ մի աւելորդ անգամ ցոյց տանք թէ ինչպէս կղերը, մարդկանց միտքը նուաճելու համար, շահագործում է նախապաշարմունքները, պոսապելները։ Ո՛չ, դա չափազանց լաւ յայտնի մի իրողութիւն է. բայց մենք կանգ առանք այդ առասպելների առաջ այն պատճառով, որ դրանք լաւ բնորոշում են այն մթնոլորտը, որի մէջ մեծացաւ Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիրը։ Այդ մթնոլորտի ազդեցութիւնն էր, որ Մխիթարը, դեռ տասը տարեկան մի երեխայ, սկսեց ճգնաւորական պահեցողութիւն. նա հրաժարուեց մսից, զինուց, եօթ տեսակ պտուղներից, կամենում էր հրաժարուել և կաթնեղէնից ու առհասարակ ամեն տեսակ մրգերից, բաց կոյսերը չափաւորեցին նրա այդ ճգնաւորական եռանդը, յայտնելով երկնքի կողմից, թէ նա պիտի շառնայ եկեղեցու վաստակաւոր մշակ, ուստի պարտաւոր է պահպանել իր առողջութիւնը։

Բայց կարելի էր չափաւորել կրօնամոլութիւնը մի այնպիսի միջավայրում, ուր պատանին միայն չափազանցութիւն էր տեսնում և նրա իղէալը դառնում էր կատարեալ անձնասպանութիւնը։ Երկու կոյսերը կենդանի օրինակ էին նրա համար, իսկ ինչ էին ցոյց տալիս նրանք։ Բաւական չը համարելով տան մէջ աղօթելը, նրանք գիշերներն էլ դուրս էին գալիս՝ բաց երկնքի տակ աղօթելու։ Եւ այդ պարտաւորութիւնը նրանք չէին մոռանում նոյն իսկ ձմեռուայ ցրտերին։ Փանափկոտութիւնը կուրացնող է. նա չէր թոյլ տալիս քոյրերին հասկանալ, որ ցրտի մէջ գեանատարած աղօթելը պիտի վնասէ նրանց առողջութեանը։ Ճգնաւորական գերադոյն իղէալը սկզբից եւթ եղել է մի մաշուած, կեղտոտ, այլանդակ մարմին ունենալ երկնքի

սիրոյ համարս կոյսերն էլ հասան այդ երանաւէտ դրութեան: Զմեռնային գիշերները, վերջապէս, սոսկալի աղամալութիւն առաջ բերին երկուսի մէջ. նրանք կծկուած, քայքայուած՝ անկողին ընկան կողճերի պէս, անկարող լինելով շարժուել: Նրանց փառող, շարաւտ, որդնած մարմինները արդէն վկայում էին, թէ երկուսն էլ Քրիստոսի հարսներն են դարձել: Եւ ամբողջ համար նրանք մեծարանքի, պաշտամունքի առարկայ դարձան: Իսկ երբ սոսկալի հիւանդութիւնը, տարիներ տանջելուց յետոյ, վերջ դրեց անդամալոյծների կեանքին, նրանք դարձան սուրբեր, այն էլ հրաշագործ սուրբեր:

Ահա թէ ինչպէս դաստիարակուեց Մխիթարը: Պարզ է, որ նրա համար կեանքում չէր կարող լինել մի ուրիշ ասպարէզ, բացի կրօնաւորականից: Տասնհինգ տարեկան հասակում, չը նայելով մօր դիմադրութեան, նա սարկաւագ է ձեռնադրուում, հագնուում է ճգնաւորական մազէ շապիկ, զրկում է իր անձը, աչքի առաջ ունենալով հասնել այն իդէալին, որ ներկայացնում էին նրա հոգու և մտքի վրայ այնքան խոր տպաւորութիւն թողած կոյսերը: Բայց մի սովորական ճգնաւոր չը դարձաւ նա: Մի ուրիշը կը բաւականանար իր ստացածով, կը հեռանար կեանքից և կը սկսէր ինքն իրան կեղեքել ու մաշել մի որ և է ամայի տեղ, քարայրում: Իսկ Մխիթարը հէնց նրանով էլ զանազանուում էր հասարակ մարդկանցից, որ ունէր հարցասէր, խուզարկու ոգի: Բաւականանալ իր ստացած կրթութեամբ նա չը կարողացաւ, ուստի սկսեց որոնել աւելի կատարելագործութիւն, աւելի բարձրանալու միջոցներ, մնալով ի հարկէ, ճգնաւորական իդէալի շրջանում: Այդ որոնումները նրան հանեցին Սեբաստիայից, ման ածեցին զանազան տեղեր: Դա մի աշխարհատեսութիւն էր, որ պիտի հաղորդէր նրա բնաւորութեան աւելի փորձառութիւն:

Ի՞նչպէս էին այն ժամանակներում կատարելագործուելու, կրթուելու հնար գտնում: Մխիթարը հարիւրաւորներից մէկն էր: Դպրոց չը կար. բան սովորել ցանկացող պատանին պիտի գտնէր մի հոգեւորական և նրա ոտների մօտ որոնէր ուսում և գիտութիւն: Ահա ինչպէս էր կատարւում այդ բանը: Էջմիածնից Սեբաստիա գնաց մի նուիրակ եպիսկոպոս, նա համարւում էր գիմնական և լաւ ճգնաւոր: Մխիթարը դառնում է նրա փոքրաւորը: Պէտք է ծառայել եպիսկոպոսին հլու հաւատարմութեամբ, որպէսզի փոխարէնը մի կտոր բան ստանայ նրա գիտութիւնից:

Այդ եպիսկոպոսի հետ Մխիթարը գնում է Էջմիածին: Հայոց ամենագլխաւոր վանքը, ուր նստում էր բոլոր հայերի հոգեւոր գլուխը, անշուշտ ներկայացնում էր իւրաքանչիւր ուսումնասե-

րաւ պատանուն իբրեւ աւետեաց երկիր: Բայց այնտեղ Մխիթարին սպասում էր հիասթափումն: Եթէ գրագիտութիւն իմացող մարդկանց այն ժամանակներում պէտք էր մատնելով համբերել, դրա գլխաւոր պատճառներէ մէկն էլ այն էր, որ հայ հոգևորականները իբրեւ ուսուցիչ այնպիսի բռնակալներ էին, որ շատ քչերը կարող էին դիմանալ նրանց ոտների մօտ: Մխիթարի ուսուցիչ եպիսկոպոսը այդ մանկավարժական բռնակալութեան մի շատ տիպիական ներկայացուցիչն էր: Ոչինչ մարդասիրական զգացմունք դէպի աշակերտը. ծեծը, հայհոյանքները սովորական միջոցներ են և կաղմում են մանկավարժական գերագոյն իմաստութիւններ: Տարիների մի երկար թիւ է հարկաւոր, որպէսզի ուսուցիչը կամաց-կամաց, փոքրիկ կտորներով բան սովորեցնէ իր ծառայ աշակերտին: Մխիթարի ուսուցիչը վճռել է տանուելու տարի պահել նրան իր ոտների մօտ, ուստի չէ թոյլ տալիս նրան շատ բան սովորել. և երբ արեղաները գալիս էին նրա խօսքը՝ ուսում առնելու, նա նախ և առաջ դուրս էր անում Մխիթարին, որպէսզի սա լսելով շատ բան չը սովորէ: Աւելացնե՛ք այդ բոլորի վրայ ծառայական տանջանքները: Վաղ առաւօտեան զանգակը միաբանների վանք էր հրաւիրում: Մխիթարը, միւս աշակերտների նման, պիտի շատ շուտ դնար՝ սաղմոս քաղելու ժամասացութիւնից յետոյ եպիսկոպոսները գնում էին նորից քնելու, իսկ թշուառ աշակերտը պիտի ոտի վրայ մնար, պատրաստ ամեն րոպէ կատարելու այն, ինչ կարող էր յանկարծ հրամայել նրա տէրը: Այսքանը բաւական չէր. աշակերտներին այգիներում բանեցնում էին մշակի նման: Անքուն գիշերները, այգու մէջ օրերով աշխատելը յոգնեցրին Մխիթարին. նա ստացաւ աչքերի հիւանդութիւն և եպիսկոպոսը ոչինչ ուշադրութիւն չը դարձրեց դրա վրայ:

Ահա ինչ դաժան տանջանքներով էր հայ պատանին ձեռք բերում կրթութիւն: Այն էլ ի՛նչ կրթութիւն: Ժամանակի կաթողիկոսներն ու պատրիարքները չէին կարողանում կանոնաւոր, անսխալ հայերէնով գրել. փոքր ի շատէ լեզուագէտ մարդը մի երևոյթ էր, որ մատով էին ցոյց աւելիս և որ հռչակում էր աշխարհից աշխարհ: Գիտութիւնը սուրբ գրքերի մեկնութիւնն էր, քերականութիւն սովորելը շատ և շատ բախտաւոր անհատներին էր միայն աշողում. անագին մեծամասնութեան համար դա մի անհասանելի բան էր:

Հայրենի իրականութիւնը այդ էր: Մխիթարը զգոհ էր այդ իրականութիւնից—ահա ինչն է այդ մարդու ամենամեծ արժանաւորութիւնը: Նա որոնում էր ուսում և գիտութիւն. այդ բանը չը կար նոյն իսկ էջմիածնում, իսկ էջմիածնից բար-

ձրը տեղ չէր կարելի գտնել հայոց աշխարհում: Որոնում էր ճգնաւորական մաքուր, անարատ կեանք, բայց դրա փոխարէն գտնում էր քուրճ հագած, ապաշխարող կղերականներ, որոնք, սակայն, կոպիտ ու տգէտ էին, արատաւոր, ու նրանց գործերը չէին համապատասխանում խօզերին: Այդ անբաւականութիւնը դրդում է նրան որոնել իր ցանկացածը ուրիշ տեղերում: Եւ նա գիշերով փախչում է էջմիածնից, ազատւում է իր դահիճ ուսուցչից: Լսել է թէ Սևանի ծովում մի մենաւոր կղզի կայ և այդ կղզու վրայ մի վանք, ուր ճգնում են հայ վարդապետներ: Ու գնում է այնտեղ: Բայց Սևանն էլ հայկական իրականութեան մի բեկորն է: Այնտեղ էլ խաւար տգիտութիւնն է տիրում: Վանական քարացած կեանքի մէջ կայ ձևական բարեպաշտութիւն, կան ճգնողների արտաքին երևոյթները, բայց չը կայ հոգի, չը կայ այն բարձրութիւնը, որին ձգտում էր Մխիթարը իր ճգնաւորական խոհերի մէջ: Սևանն էլ չը կարողացաւ և չէր կարող բաւարարութիւն և անդորրութիւն պարգևել մի մարդու, որ իր ժամանակից պահանջում էր աւելի բան, քան նա կարող էր տալ: Եւ Մխիթարին Սևանի ցուրտ կամարների տակ ըռնեց յուսահատական մի տագնապ: Այնքան քաջքուռ էր, այնքան չարչարուել էր, այժմ լինչ սնել, ուն տեսնել՝ ճանապարհ, ուղղութիւն գտնելու համար: Այս հարցերը ամենում են նրան:

Մխիթարի պէս միասփրական բնաւորութիւնները չեն կարող որ և է վճռի հասնել առանց երկնքի օգնութեան, և իւրաքանչիւր վճիռ նրանց մէջ ձևակերպւում է երկնային հրաշքի կերպարանքով: Մենակ, անօգնական, ոչ դից չը հասկացուած մարդու այդ հարցերը ուղղուած էին Աստուծուն, թէ և նրա համար պարզ էր, որ դարձեալ պէտք է որոնել գտնելու համար, պէտք է աշխարհը չափչփել՝ առանց յուսահատուելու: Բարեպաշտական լեզենդան ասում է, թէ նրան երեսց Աստուածածինը սեբաստացի երկու քոյր կոյսերի հետ և խոստացաւ կատարել նրա ցանկութիւնը: Այդ խոստումը անում էր կամքի ոյժը, առաջանալու, կատարելագործուելու անյողդող ցանկութիւնը: Բայց պէտք էր քաջաւերութիւն, պէտք էր հաւատալ սեփական ոյժերին և գնալ անծանօթ, դժուար ճանապարհով: Ահա այդ անհրաժեշտութիւնը վանքի խորհրդաւոր կիսամթութեան, աղօտ, հրաշքների ու վերացականութեան ոգով տոգորուած մթնոլորտի մէջ ձևակերպւում է և տալիս նրա երեակայութեան այն տեսիլը, որ դառնում է նրա համար առաջնորդող աստղ: Մարդիկ կան, որոնք ունին այդպիսի աստղ իրանց սրտի և հոգու մէջ. բայց նրան հետևում են միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում են նրան որ և է տեսիլքի, որ և է երազի մէջ: Հոգու այդ տեսակ

ազդուամբ սովորական է մանաւանդ կրօնական և կրօնամոլ մարդկանց շրջաններում, ուր մարդկային բնաւորութիւնը ստորացրած է, կամքը յանցաւոր և կորստական է համարուած և ուր ամեն ինչ վերագրուած է Նախախնամութեան, որ բոլոր անցքերի ու ձգտումների միակ տէրն ու տնօրէնն է...

Հեռանալով Սեանից, Մխիթարը ճանապարհ է ընկնում դէպի իր հայրենիքը: Բայց ճանապարհին մնում է Բաւէնի վանքում, որի վանահայրը դոնէ այն արժանաւորութիւնն ունէր, որ զգում էր թէ ինքը տգէտ է, ուրեմն և պարտաւոր է յարգել աւելի գիտունին: Վանահայրը լաւ ընդունում է երիտասարդին և յանձնում է նրան աշակերտներ՝ ուսուցանելու համար: Այդ նոր պաշտօնում Մխիթարը մնում է մօտ տարի ու կէս: Երկու հանգամանք նրա այդ ժամանակուայ կեանքում ուշադրութեան արժանի են: Առաջինն այն էր, որ այդ միջոցին էրզրումի մէջ Աւետիք վարդապետը հալածանքներ էր յարուցել հայ-կաթօլիկների դէմ: այդ առիթով ծագած եղբայրասպան խռովութիւնները գրաւեցին և Մխիթարի ուշադրութիւնը, բայց անկողնրա սռաջ այն դաւանական խտրութիւնները, որոնք տասնեակ դարերից ի վեր քարուքանդ էին արել աշխարհը, բայց դեռ չէին կշտացել արիւնոտ դոճերից: Հալածել—տարածել, սա հին սուսպուածք է: Աւետիքը և նրա նմանները չէին հասկանում այդ. բայց ահա հալածուողների մեղքը ուսումնասիրել է սկսում և Բաւէնի վանական դպրոցի ուսուցիչը: Վանքի մէջ նա գտնում է ձեռագրեր, զրանցից իմանում է Քաղկեդոնի ժողովի հանգամանքներն ու ընդունած դաւանական սկզբունքները: Դա առաջին ծանօթութիւնն է կաթօլիկութեան հետ, դեռ աղօտ ու անկատար ծանօթութիւնը: Բացի դրանից, նա ծանօթանում է Պօղոս անունով մի հայ-կաթօլիկի հետ, որ եղել էր Հոսովում: Պօղոսը պատմում է պապերի մայրաքաղաքի մասին, նկարագրում է այնտեղի դպրոցները, կրօնաւորական հաստատութիւնները, գրադարանները: Հասկանալի է, թէ ինչ յափշտակող տպաւորութիւն պիտի գործած լինի հեռաւոր մայրաքաղաքը՝ որոնող, մեր դժբախտ իրականութեան մէջ տանջուող երիտասարդի մտքի վրայ: Այդ ժամանակից նա հասկանում է որ իր որոնածը Հոսովում կարելի է գտնել:

Երկրորդ հետաքրքրական հանգամանքն այն է, որ Բաւէնի վանքում Մխիթարին յանկարծ յափշտակում է աշխարհային կեանքը: Չը նայած, որ նա պահեցողութիւններով, զրկանքներով ամեն կերպ ճնշում էր իր մարմինը, բայց եկաւ մի ժամանակ, երբ երիտասարդական արիւնը խօսեց նրա մէջ: Երկու կանայք քիչ էր մնում որ հրապուրէին նրան և, ով գիտէ, գուցէ նոյն

խակ դուրս բերէին նրան վանական միջնորդութիւնը Մենք չը գիտենք այս դէպքի մանրամասնութիւնները. վանքում յօրինուած կենսադրութիւնը մեզ ուզում է հաւատացնել, թէ դա սատանայի գործն էր և մի քանի անորոշ ու անկապ խօսքեր ասելով, չտալում է փակել կղերական-ճգնաւորական տեսակէտից անախորժ դէպքի յիշատակութիւնը: Կարելի է, սակայն, ենթադրել որ աշխարհի սէրը այնքան էլ հեշտութեամբ չէ խեղդել ու սպանել Մխիթարը: Բասէնի վանքից հեռանալու մի պատճառն էլ եղել է կինը, որ քիչ էր մնում տալն ու վրայ անէր երիտասարդ ճգնաւորի բոլոր բարեպաշտական ջանքերը...

Հայրենի քաղաքում Մխիթարը ենթարկուեց մի ծանր դժբախտութեան: Այդտեղ սաստկացաւ աչքացաւը, որ դեռ իջմիածնում էր սկսուել: Հիւանդութիւնը այնքան սաստկացաւ, որ երիտասարդ սարկաւազը կուրացաւ, ոչինչ չէր տեսնում ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում: Բայց այդ դաժան փորձութիւնը միայն ժամանակաւոր անգործութեան դատապարտեց Մխիթարին: Մի ուրիշը նրա հաստում գուցէ և յուսահատուէր, թողնէր ամեն ինչ. բայց Մխիթարը ճգնաւորական տոկունութեամբ տարաւ ճակատագրի հարուածը և կուրութեան ժամանակ էլ մտածում էր գրքերի, կրթութեան մասին: Այդ տոկունութիւնը նրա մի հրաշալի յատկութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ այնքան բարձրացրեց նրան: Գարնանը աչքի ցաւերն սկսեցին մեղմանալ, իսկ մի հմուտ դեղագործի բժշկական միջոցները վերադարձրին միջնած աչքերի լոյսը: Եւ նա իսկոյն սկսեց շարունակել իր պարապմունքները, ինքնակրթութիւնը:

Սակայն նա երբէք չէր մոռանում որ տնային միջոցներով, ձեռքի տակ եղած գրքերով չէ կարելի բաւականանալ: Իրականութեան ազդած դժգոհութիւնը գնալով աւելի սաստկանում էր. հարուստ ու քաղաքակրթուած Հոօմը չէր հեռանում նրա մտքից: Ուստի նա դարձեալ ճանապարհ ընկաւ Սեբաստիայից, այս անգամ հաստատ վճռելով լոյս և գիտութիւն որոնել այլևս ոչ թէ Հայաստանի վանքերում, այլ հեռաւոր տեղեր, օտար երկրքի տակ: Դա մի տխուր անհրաժեշտութիւն էր ամեն մի հասկացող հայի համար: Մխիթարը, հեքիաթների անմահական խրնձոր որոնողի նման, գնաց թափառելու դէպի արևմուտք: Նրա առջև կանգնած էին դժուարութիւններ, որոնք խնձոր որոնողների առջև կանգնած խոչընդոտներից պակաս չէին: Մի անյայտ, անօգնական ու աղքատ երիտասարդ, նա պիտի ճանապարհորդէր մեծ մասամբ ոտով: Քիչ էր մնում որ Մխիթարը խեղդուի մեծ, յորդացած գետում...

Համենևով Բերիա քաղաքը, Մխիթարը այդտեղ պատահու-

Թիւն ունեցաւ ծանօթանալու կաթօլիկ կրօնաւորներին հետ, որոնց մէջ առանձնապէս յիշատակուում է եզուիտ Անտօնը։ Սրա մօտ Մխիթարը մնաց մօտ երեք ամիս։ Անշուշտ, ուշադիր երիտասարդը ահագին տարբերութիւն պիտի գտնէր հայ ազէտ և հայկատակ վանականութեան և ճարպիկ, գիտուն կաթօլիկ արեղաների մէջ։ Եզուիտ Անտօնը քարոզիչ էր Արևելեան Հրեղկաստանում։ Նա խօսում էր Մխիթարի հետ թիւրքերէն լեզուով, երևի ծանօթացրեց նրան Լոյսլայի հիմնած կարգի կազմադրւածութեան հետ։ Այստեղ էլ, անշուշտ, Մխիթարի մէջ միտք ծագեց հիմնել կաթօլիկ միաբանութիւնների նման մի հաստատութիւն Հայաստանի վանքերում։ Բայց բաւական չը համարելով իր ստացած կրթութիւնը, նա եզուիտ քարոզչին էլ յայտնեց թէ վառ ցանկութիւն ունի Հոռոմ գնալու։ Մի այդպիսի միտք աջողութեամբ գլուխ բերելու համար պէտք էր, ի հարկէ, որ Մխիթարը կաթօլիկ լինէր։ Եւ եզուիտ Անտօնի տուած մի վրկայազրից մենք իմանում ենք, որ հայ սարկաւազը այդ ժամանակ արդէն իւրացրել էր հոռոմէական դաւանութիւնը։

Տեսնելով թէ որքան օգտակար գործիք կարող է դառնալ այդ ընդունակ երիտասարդը Հայաստանի մէջ գործող եզուիտների ձեռքում, հայր Անտօնը աշխատում էր համոզել Մխիթարին, որ սա թողնէ Հոռոմ գնալու միտքը։ Գնալ օտարութիւն—այսպէս էր ասում եզուիտը—նշանակում է կորչել մի օտար ազգի մէջ, փոխել լեզուն ու ազգային տարազը, մինչդեռ Մխիթարի ունեցած գիտութիւնը միանգամայն բաւարար է՝ Հայաստանի մէջ օգտուէտ գործունէութիւն ցոյց տալու համար։ Սակայն այդ խրատներն ու յորդորները չօգնեցին։ Մխիթարը հաստատ էր իր վճռի մէջ։ Եւ հ. Անտօնին մնում էր տալ նրան յանձնարարականներ, որոնցից մէկն ուղղուած էր եզուիտական կարգի գնեւերալին։

Այդ թղթերը ծոցում՝ Մխիթարը մի ֆրանսիական նաւ մտաւ։ Կասկած չը կայ, որ եթէ նա հասնէր Հոռոմ և ներկայացնէր Անտօնի յանձնարարականները, եզուիտներին կարգը նրան կ'ընդունէր իր շրջանը, և Մխիթարը, եզուիտ դառնալով, կը կորչէր հայութեան համար։ Բայց այսպէս չեղաւ։ Մի սաստիկ տենդ բռնեց Մխիթարին, սկսեց տանջել նրան։ Եւ նա հարկադրուած եղաւ կանգ առնել Կիպրոս կղզում, ուր նրան սպասում էին դառն տանջանքներ։

Մեծ մարդկանց տանջանքները նրանց փառքի սուրբ յատկութիւններն են. և ապագայ սերունդները, եթէ միայն նրանք զրկուած չեն երախտագիտութեան կենսատու զգացմունքից, պիտի երբէք չը մոռանան այդ տանջանքները։ Ուստի մենք պի-

տի հետեւեւը օտարութեան մէջ ծանր հիւանդութեան ենթարկուած Մխիթարին:

Կիպրոս կղզու գլխաւոր քաղաքն էր Սալամինա, այնտեղ կար և հայոց եկեղեցի: Մխիթարը այնտեղ ուղեորուեց, որպէսզի օթեան գտնէ եկեղեցու խուցերից մէկում: Երեք օր պառկած էր այնտեղ, բայց չը գտնուեց և մի հատ կարեկից մարդ, որ գտնէ ջուր տար ջերմի մէջ տապալուող օտարականին: Իսկ հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում էր: Այդ գրութիւնը միայն այն ազդեցութիւնն արաւ եկեղեցու ժողովրդի վրայ, որ վճռեցին հեռացնել հիւանդին եկեղեցուց. նա մի կրօնաւոր էր, ուրեմն կրօնաւորներն էլ պիտի պահպանէին նրան: Մի անգութ և տմարդի վճիռ, որին ընդունակ էր ասիական եսամոլ համայնքը: Սալամինայից մի օրուայ ճանապարհ հեռու գտնւում էր ճգնաւոր հայ վարդապետներն մի վանք: Մխիթարին բարձեցին գրաստի վրայ և տաճան գցեցին այդ վանքը: Բայց անմարդասիրութիւնը ուր պէտք է որոնել, եթէ ոչ կրօնաւորների մօտ, վանքում: Մխիթարին այդտեղ ճանաչում էին, գիտէին որ նա հակուած է դէպի կաթօլիկութիւն: Այդքանն էլ բաւական էր, որ անօգնական հիւանդը մատնուի մի գաղանային անտարբերութեան...

Մի կտոր կապերտ էլ չը տուին, որ հիւանդը պառկէ: Մխիթարի անկողինը սեփական վերարկուն էր, որի մէջ փաթթւում էր նա: Մի կտոր հաց, մի աման ջուր բերող, ի հարկէ, չը կար. հիւանդը ինքը պիտի գնար խոհանոց և խնդրէր ուտելու բան: Տենդը սաստկացած ժամանակը Մխիթարը համարեա խելակորոյս, ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է անում, իջնում էր իր խուցից, որ շինուած էր տանիքի վրայ, ցած էր գնում զառիվայրով և մանում էր քիչ հեռու գտնուող պարտէզը, ուր մի քարայրից աղբիւր էր բղիտում և ջուրը հաւաքւում էր մի արհեստական աւազանում: Իրան այրող տաքութիւնից գոնէ մի քիչ ազատուելու համար, Մխիթարը հանում էր շորերը և մանում աւազանը, ուր մնում էր, մինչև որ զգում էր ջրի ցրտութիւնը. ուշքը գլուխն էր զալիս և, հասկանալով թէ որքան վտանգաւոր գործ է կատարում, շտապում էր դուրս գալ աւազանից, հագնում էր շորերը: Բայց այնքան նուազած ու թոյլ էր, որ չէր կարողանում շարժուել և ընկնում էր կանաչ խոտերի վրայ: Այդ ուղեորութիւնը դէպի ջրի աւազանը սովորաբար տեղի էր ունենում կէսօրին, երբ զոդոցը կատաղութեան բարձր աստիճանին էր հասնում: Յուլիս ամիսն էր, արեւը այրում էր. Կիպրոսը հարուստ է օձերով, որոնք անդադար սողում էին դժբախտ հիւանդի շուրջը: Բայց թունաւոր կենդա-

ներքերի ահն էլ չէր կարողանում շարժել տալ հիւանդին, այն աստիճան ուժասպառ էր նա: Մօտ մի ժամ խոտերի վրայ պառկած մնալուց յետոյ նա վեր էր կենում, մտնում քարայրը, ուր նստում էր քարերի վրայ և ոտները դնելով ջրի մէջ, այդպէս մնում էր մինչև երեկոյ:

Արևը մայր մտնելու վրայ ջերմը թուլանում էր: Այդ ժամանակ Մխիթարը դուրս էր գալիս այրից՝ վաճառ գնալու համար: Բայց այստեղ սկսւում էին նոր տանջանքներ: Ոտով բարձրանալ զառիվայրը անհնարին էր կիսամեռ մարդու համար. և նա ընկնում էր երեսի վրայ, փորսող տալով էր անցնում այդ ճանապարհը, իսկ շունչ քաշելու համար յաճախ նստում էր և տալիս էր տասներկու առաքեալներից մէկի անունը: Այս բոլորը կատարւում էր վաճառի աչքի առաջ. նրան տեսնում էին, բայց չը կար մէկը, որ բռնէր նրա ձեռքից, էլ չենք ասում թոյլ չը տալ որ հիւանդը ուշակորոյս դրուժեան մէջ գնայ իր վտանգաւոր թափառումները կատարելու: Մխիթարը, բացի այդ բոլորից, արհամարհուած էր վաճառի մեծի ու փոքրի մօտ: Երեկոնները, երբ քաղցը յագեցնելու համար, մտնում էր խոհանոց, ամեն տեսակ կշտամբանքներ էր լսում խոհարարից, մինչև որ կարողանում էր ստանալ նրանից մի քիչ աղի ձիթապտուղ և մի կտոր դարեխառն հաց: Այդ բարբարոսական միջավայրում միայն մի հատ մարդ գտնուեց, մի անցորդ եպիսկոպոս, որ ուշադրութիւն դարձրեց Մխիթարի սրտաշարժ պաղատանքների վրայ և եփեց նրա համար մի քիչ խաւիժ: Թշուառ հիւանդը կերաւ իր սրտի ուզածը մի այնպիսի ախորժակով, որ թւում էր նրան, թէ կեանքում այնպիսի համեղ կերակուր չէ ճաշակել:

Ճգնաւորների այն վաճառը, ուր մի կիսամեռ օտարական այդ տեսակ տմարդի ընդունելութիւն էր գտնում, երևակայեցէք, դեռ ուխտատեղի էլ էր: Վարդապետին քաղաքից ուխտաւորներ եկան և Մխիթարը աղաչեց նրանց, որ իրան քաղաք տեղափոխեն: Խնդիրը կատարուեց և հիւանդ երիտասարդը նորից Սալամինայի հայոց եկեղեցու խուցը մտաւ, վաճառում երկու ամիս տանջուելուց յետոյ: Այս անգամ Մխիթարը դիմեց լատին կրօնաւորներին, որոնց մէջ կար և բօխչի: Նայելով ոսկորացած մարդուն, բօխչիը հրաժարուեց դեռ տալ նրան, հաւատացած լինելով, թէ նա պիտի մեռնէ, հետևաբար անօգուտ է դեղը, մանաւանդ որ կարող է կասկած ծագել, թէ նա մեռաւ հէնց այդ դեղից: Սարսափելի վճիռը Մխիթարը իմացաւ թարգմանից, որի միջոցով խօսում էր կրօնաւոր բժշկի հետ: Բայց չը յուսահատուեց: Մի հայ դեղ տուեց նրան, բայց դեղը չափազանց փորլուծութիւն առաջ բերեց, հասցնելով Մխիթարին մա-

հուան դրանք. նա ցամաքել էր, դարձել տերև: Եւ միայն այդ սոսկալի դրութեան մէջ նա հնարաւոր համարեց լուծել իր ճրգ-նաւորական պահնցողութիւնը ու միս ուտել...

Օր օրի վրայ հալուելով ու մաշուելով, Մխիթարը, վերջապէս, ւճռեց վերադառնալ տուն. — ահա ինչը ազատեց նրան Լօյօլալի աշակերտներից մէկը դառնալու դժբախտութիւնից: Բայց վերադառնալու համար պէտք էին միջոցներ, իսկ ինչպէս կարող էր այդ մահամերձ կմախքը չարժել իր ազգակիցների քարացած սիրտը և օգնութիւն գտնել: Բարեբախտաբար, օտարները ուշադրութիւն դարձրին դժբախտ մարդու վրայ: Երկրի օրէնքով, պէտք էր հարկ տալ, բայց հարկահանը, տեսնելով նրա դրութիւնը և տեղեկանալով նրա կրած տանջանքներին, խղճաց և ազատեց հարկից: Մնում էր ներկայացնել մի երաշխաւոր՝ անցաթուղթ ստանալու համար: Տեղացի հայերի մէջ չեղաւ մէկը, որ յանձն առնէր երաշխաւորութիւն, և անտանելի դրութիւնից Մխիթարին հանողը մի բարեսիրտ յոյն էր, որ թէև չէր ճանաչում նրան, բայց երաշխաւոր դարձաւ:

Այսպէս Մխիթարը ազատուեց Կիպրոսի դժոխային չարանքներից և նաւ նստելով, հասաւ Սելևկիա: Այդտեղից մի դաժան ճանապարհորդութիւն արեց մինչև Բերիա: Դեռ սաստիկ հիւանդ ու թոյլ, նա աղքատ էր՝ բառիս բուն նշանակութեամբ, միջոց չուներ գրաստ վարձելու, ուստի հարկադրուած եղաւ ոտով գնալ: Ճանապարհին պատուեց նրա մի կօշիկը, նա դէն գցեց և միւսը ու ստաբոբիկ էր գնում. մի-մի կարողանում էր էջ վարձել և նստել նրա վրայ. իսկ սովամահ չը դառնալու համար ճանապարհին մուրացկանութիւն էր անում...

Միայն Բերիայում խեղճ մարդը հանգստացաւ: Կային ծանօթներ, օգնեցին, դեղեր տուին. և մի քիչ առողջանալով, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի տուն: Հայրը և ընտանիքի միւս անդամները գրկաբաց ընդունեցին տարագիր որդուն, որին այդքան տանջել էր տալիս առաջանալու, կատարելագործուելու սաստիկ տենդը: Ծնողական յարկը խնամեց նրան, առողջացրեց իր քնքշութիւններով: Բայց և այդպէս, չը կարողացաւ Մխիթարին պահել իր տակ, հեռացնել այն փշոտ ճանապարհից, որ ընտրել էր նա ճգնաւորի հաստատակամութեամբ: Կիպրոսի տանջանքները չը յուսահատեցրին նրան, չը կարողացան զգուանք յարուցանել նրա մէջ, դուրս հրել նրան մի ազգի միջից, որ այդպիսի ողբալի իրականութիւն էր ներկայացնում: Մխիթարը, այդ իրականութեան նահատակ դառնալով, կարծես աւելի ևս համոզուեց, թէ չը պէտք է ձեռքերը ծալել և նստել մի մոռացուած անկիւնում: Կորցնելով Հոսմ գնալու յոյսը, նա, ինչպէս

երևում է, վճռեց մնալ հայոց եկեղեցու մէջ և գործել հայրենիքում: 1696 թուին, քսան տարեկան հասակում, Սեբաստիայի ս. Նշան վանքի մէջ նա ձեռնադրուեց արեղայ:

Այդ կոչումն ընդունելուց յետոյ անմիջապէս նա ջանք է գործ դնում իր միտքը իրագործելու, այն է մի կրօնաւորական միաբանութիւն հաստատելու: Նրան տուած էր մարդ գրաւելու, իր հետ տանելու ընդունակութիւնը: Առաջին մարդիկ, որոնք ընդունեցին նրա հրաւերը և համաձայնութիւն տուին կուսակրօն հոգևորականների կարգը մտնելու, Յովհաննէս և Յովսէփ անունով սեբաստացիներն էին: Բայց սրանց ծնողները ահագին աղմուկ բարձրացրին. կաղմուեց Մխիթարի դէմ մի թշնամական կուսակցութիւն, որի յարուցած դժգոհութիւններից աղատուելու համար հարկաւոր եղաւ որ նորընծայ արեղան առժամանակ հեռանայ քաղաքից:

Եթէ կեանքի մէջ կրած այնքան տանջանքները չը կարողացան յետ կանգնեցնել Մխիթարին իր փայփայած մտքից, Սեբաստիայի թեթև աղմուկները, ի հարկէ, աւելի ևս անգոր պիտի լինէին այդ ուժեղ կամքը կոտրելու համար: Շարունակ որոնելով գիտութիւն, Մխիթարը յանկարծ մի գիւտ արաւ, Կ. Պօլսում հռչակուել էր խաչատուր վարդապետ Կարնեցին *), ահա այդ գիտուն կաթօլիկ կրօնաւորին կարելի էր ծրագրուող միաբանութեան գլուխ կանգնեցնել: Եւ առանց երկար մտածելու նա ուղևորուեց Կ. Պօլիս: Բայց Պրօպագանդայի աշակերտի սրտին շատ մօտ չէին այն շարժառիթները, որոնք ստիպում էին սեբաստացի երիտասարդին այս ու այն կողմ ընկնել և որոնել լոյս և գիտութիւն: Կարնեցին, երևի, իր զիտնականութեան և վայելած հեղինականութեան համար ստորացուցիչ ըան համարեց միանալ գաւառից եկած երիտասարդ և անյայտ վանականի հետ ու մերժեց նրա առաջարկութիւնը:

Հինգ ամիս Կ. Պօլսում մնալուց յետոյ, Մխիթարը չը կարողացաւ հաշտուել մի քարոզիչ արեղայի դրութեան հետ և նոքրից փորձեց գործ սկսել Հայաստանում: Ընտրեց Երզրումի նահանգի արևելեան մասը (Օլթիի մօտերքը), ուր մի վանքի մէջ, հեռու աշխարհից, պիտի հաւաքէր աշակերտներ և միաբանութիւն հաստատէր: Բայց 1698-ին հասնելով Երզրում, այդտեղ փոխեց իր միտքը և գնաց Կարմիր վանքը, որի վանահայր Մարգար եպիսկոպոսը յայտնի էր նրան իբրև բարի և համակրելի մարդ: Եւ իրաւ, Կարմիր վանքում էլ, ինչպէս մի ժամանակ Բասէնի վանքում, նա գտաւ լաւ ընդունելութիւն. վանական

*) «Հայկական Տպագրութիւն», հատ. I, եր. 304—306:

դպրոցի ուսուցիչը դարձաւ, ստացաւ վարդապետական գաւա-
դան, շրջում էր գիւղերը և եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ քա-
րոզում էր: Չը նայած այդ բոլոր յարմարութիւններին, Կարմիր
վանքը նոյնպէս բաւարարութիւն չը տուեց նրան: Միաբանու-
թիւն հաստատելու միտքը չէր թողնում նրան, իսկ այդպիսի
մի միտք իրագործել չէր կարելի Հայաստանի հողի վրայ:
Ի զուր Մխիթարը երկար համոզում էր Մարգար եպիսկոպոսին,
ցոյց տալով այն բոլոր օգուտները, որ պէտք էր սպասել միա-
բանութիւնից: Բարի վանահայրը կտրական կերպով հրաժարուեց
այդ մտքից, գլխաւորապէս վախճնալով իր դասակիցների ան-
բաւականութիւնից և հակառակութիւնից:

Սյունահեռ Կարմիր վանքն էլ ոչինչ հրապոյր չունէր Մը-
խիթարի համար: Եւ նա իր երկու աշակերտներին հետ 1700
թուին փերագործաւ Կ. Պօլիս, հաստատ վճելով աշխատել այդ-
տեղ՝ մի բան գլուխ բերելու համար: Թիւրքաց մայրաքաղաքում
քսան և հինգ տարեկան վարդապետն սկսեց աշխատել մեծ աշ-
խոյժով: Նա դեռ պաշտօնապէս չէր բաժանուել լուսաւորչական
եկեղեցուց, իսկ այդ ժամանակուայ Մեկքսէթ պատրիարքը ոչ
միայն չէր հետևում իր նախորդների անհամբերող և հալածախ-
բական ոգուն, այլ նոյն իսկ իր բարեկամ էր համարում այն-
պիսի թունդ կաթօլիկ վարդապետին, որպիսին էր Խաչատուր
Կարնեցին: Կրօնական մերթիկները առժամանակ դադար էին ա-
ռել և տիրող խաղաղութեան մէջ Մխիթարը, կաթօլիկ վարդա-
պետների աջակցութեամբ, հրատարակեց չորս գիրք:

XVII դարի վերջին տարում մենք տեսնում ենք Լիւթի-
նօի տպարանը Կ. Պօլիս փոխադրուած *), ուր նա շարունա-
կում էր գործել Էջմիածնի և ո. Սարգսի անունով: Մխիթարը
այդ տպարանին գիմեց, սակայն իր հրատարակած գրքերի մէջ
չը յիշատակեց իր անունը. փառքից փախչող, համեստութիւնը
սոսաջին պայման ընդունած գործիչը «չնչին բանասէր» էր ա-
նունում իրան այդ գրքերի յիշատակարանների մէջ: Մենք, որ
գիտենք Մխիթարի ճգնաւորական անդուստ կռանդը, առանց
բացատրութեան էլ կը հասկանանք, որ նրա հրատարակած
գրքերը կարող էին լինել միմիայն զուտ կրօնական: Եւ իրաւ,
այդ գրքերը ոչինչ նորութիւն չէին ներկայացնում մեր գրա-
կանութեան մէջ: Առաջին գործն էր Թովմա Կեմպացու աշխա-
տութիւնը **), ապա Թիֆլիսեցի կամ Մծխեթացի Պետրոս վար-
դապետի Թարգմանութիւնները լատիներէնից՝ «Գիրք մտածողա-

*) Հայկական Տպագր., Եր. 319.

**) Ibid., Եր. 195.

կան աղօթից» և «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու աւետարանչին», իսկ չորրորդ գիրքը Սաչատուր Կարնեցու աշխատութիւնն էր—«Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի»: Այդ բոլոր գործերը տպագրուեցին Մեքքիսէթ պատրիարքի թոյլտուութեամբ:

Գրական գործն էլ հաւաքում է Մխիթարի մօտ աշակերտներ, որոնցից շուտով պիտի կազմուէր միաբանութիւնը: Պահպանելով ամեն տեսակ զգուշութիւն, նա չը թողնէ իր մօտ այն աշակերտներին, որոնք արդէն վարդապետական կոչում էին ստացել, այլ ուղարկեց նրանց գաւառները՝ քարոզչութեան համար: 1701 թուականի ապրիլին Մխիթարը Բէյօղլու թաղում վարձեց բնակարան, ուր բաց արաւ կազմատուն: Բայց դա մի վարագուրած դպրոց էր: Վարդապետական աստիճան չունեցող աշակերտները գալիս էին այգտեղ և Մխիթարն սկսում էր դասեր տալ նրանց. բայց հէնց որ գալիս էր մի օտար մարդ, աշակերտներն իսկոյն ընդհատում էին ուսումը և սկսում էին տպագրած գրքերի թերթերը ծաղիլ, իբր թէ կաղմարարներ են:

Սակայն Կ. Պօլսի հայերի խաղաղութիւնը երկարատեւ չէր: Ագրիանուպօլսի առաջնորդ Նփրեմ եպիսկոպոսը, թիւրք կառավարութիւնից հրաման ստանալով, յափշտակեց պատրիարքութիւնը և հալածանք սկսեց կաթօլիկներին դէմ: Մեքքիսէթ պատրիարքը ուղարկուեց թիարան, իսկ չորս վարդապետներ, որոնց մէջ էր և Մխիթարը, պիտի ձերբակալուէին: Մխիթարը իր ընկերներէից աւելի բախտաւոր էր. մինչդեռ երեք հոգին ընկան Նփրեմի ձեռքը, Մխիթարին աջողուեց փախուստ տալ, թաղնուել կամ եղուխաների, կամ կապուցին վարդապետների, կամ թէ ֆրանսիական դեսպանի մօտ: Աւելորդ է նկարագրել այդ հալածանքները, որովհետեւ դրանք անօրինակ բաներ չէին այն ժամանակները և կային շատ մարդիկ, որոնք աւելի վատ տանջանքներ կրեցին: Նշանակեալ միայն հալածանքների հետևանքը: Մխիթարը շտապեց նախ գլուխ բերել իր ծրագրած միաբանութիւնը և երկրորդ՝ որոնել մի տեղ, ուր այդ միաբանութիւնը կարող կը լինէր ազատ շունչ քաշել:

1701 թուականի սեպտեմբերի 8-ին, Աստուածածնի ծննդեան օտօնին, Մխիթարը հաւաքեց իր համախոհներին կապուցինեան վանքի այն սենեակը, ուր ինքը թաղնուել էր հայոց պատրիարքի հալածանքներից: Այդտեղ նա բացատրեց, թէ ինչպիսի կաղմակերպութիւն պիտի տեսնայ այն միաբանութիւնը, որի մասին նա մտածում է այսքան տարի: Ընդունուեցին Անտօն Աբբայի կրօնաւորական կարգերը: Բայց գլխաւորը այդ չէր: Մխիթարը բաց արեց իր սենկնգիրների առջև իրերի դը-

բութիւնը և ասաց որ այդպիսի հանգամանքների մէջ չէ կարելի միաբանութիւնը հաստատել ոչ Կ. Պօլսում, ոչ էլ Հայաստանի որ և է կողմում. ուստի պէտք է ընտրել մի այնպիսի երկիր, ուր յարմարութիւն կը լինի վանք և միաբանութիւն հաստատելու: Սկզբում դիտաւորութիւն կար ընտրել Լիբանանը, ուր կաթօլիկ մարօնիտները ունէին առանձին պատրիարքութիւն: Բայց, վաճառականների միջոցով տեղեկութիւններ հաւաքելով, Մխիթարը հասաւ այն եզրակացութեան, որ ամենայրամար տեղը Յունաստանի Մօրէա երկիրն է, որ գտնուում է Վենետիկի իշխանութեան տակ. Ժողովն ընդունեց Մօրէա գնալը: Ազօթքներ կարգացուեցին, խնդրուածքներ եղան և Մխիթարը յայտարարեց, որ միաբանութիւնը հաստատուած է այդ օրուանից և նուիրում է իրան Աստուածածնին *):

Այսպէս սկիզբ առաւ Մխիթարեան հռչակաւոր միաբանութիւնը: Սկզբում նա կազմուած էր տասն միաբաններից: Նրան հաւաքողն ու կազմողը Մխիթարն էր, բայց նրան առաջնակարգ նշանակութիւն տուողը աւելի հանգամանքներն էին, որոնք միացան Մխիթարի անխոնջ ջանքերի և կազմակերպող ընդունակութիւնների հետ:

Այդ հանգամանքների մէջ առաջին տեղն են բռնում հալածանքները: Հալածանքներն էին, որ դուրս նետեցին այս նորակազմ կաթօլիկ միաբանութիւնը ոչ միայն հայութեան միջից, այլ և Օսմանեան պետութեան սահմաններից, հալածանքներն ստիպեցին որոնել մի քրիստոնեայ պետութիւն, ուր կարելի էր հանգստութիւն վայելել: Առանց այս հանգամանքների Մխիթարեան միաբանութիւնը չէր լինի այնպէս, ինչպէս եղաւ: Նա կարող էր հաստատուել Լիբանանում, Կ. Պօլսում, Հայաստանի մի վանքում, նոյն իսկ Յունաստանում. բայց այդ դէպքում նա կը լինէր լոկ մի կրօնական հաստատութիւն, լոկ վանականների մի հանրակեցութիւն: 1705 թուականին մի քանի կաթօլիկ հայեր, հետեւելով Մխիթարի օրինակին, հիմնեցին Անտօնեան միաբանութիւնը Լիբանանում. բայց այդ միաբանութիւնը ոչինչ գրական վաստակ չարտադրեց, և նրա անունը միայն կաթօլիկ աբելալական հիմնարկութիւնների ցուցակում է տեղ գրաւում:

Մխիթարը հիմնեց իր միաբանութիւնը գրական գործով. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի էր, որ եթէ գրական գործունէութիւնը պիտի լինէր այդ միաբանութեան հիմնաքարը, պէտք

*) Միաբանութիւնը ընդունեց կնիք, որ բաղկացած էր չորս տառերից. Ո, Ն, Վ, Ա. (Որդեղիր Կուսին, Վարդապետ Ապաշխարութեան):

էր, ուրեմն, առանց հալածանքների էլ թողնել ու հետանալ հայկական խաւար իրականութիւնից, ապաստան որոնել աւելի լուսաւոր և առաջադէմ մի երկրում:

Զգո՞ւմ էր Մխիթարը յայդ անհրաժեշտութիւնը: Գործի սկզբում—նչ Նրան աւելի գրաւում էր ճգնաւորական կենցաղը և, ո՞վ գիտէ, եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար մնալ իր երկրում, գուցէ և բաւականանար այնպիսի գրական դործերով, որոնց նա հրատարակեց Կ. Պոլսում և որոնց շարունակելու համար պէտք էլ չը կար լուսաւոր երկիրներ որոնելու: Սկզբում Մխիթարը լուսաւոր երկիր չէր էլ որոնում: Մօրէան, նոր միաբանութեան այդ աւետեաց երկիրը, Եւրօպա էր լոկ իր աշխարհագրական դիրքով, բայց ոչ իր կեանքով ու առաջադիմութեամբ: Դա մէկն էր այն թշուառ երկիրներից, որոնք տանջուել էին Օսմանեան լուծի տակ. մի քանի տարի առաջ էր Մօրէան անցել Վենետիկին, բայց այդ կարճ միջոցում նա, ի հարկէ, չէր կարող ազատուել թիւրքական իրականութիւնից, մանաւանդ որ թիւրքիւն բոլորովին մտադիր էլ չէր իր այդ վաղեմի սեփականութիւնը վենետիկցիների ձեռքում թողնել: Հալածանքները մղեցին Մխիթարին գէպի արևմուտք, իբրև գէպի մի խաղաղ նաւահանգիստ. և նա ցամաք իջաւ առաջին պատահած տեղում, առանց մտածելու թէ որքան դա յարմար է մտաւոր գործունէութեան համար: Նոյն իսկ միաբանութիւնը հաստատելուց յետոյ էլ Մխիթարը մի ամբողջ տարի մնաց Կ. Պոլսում, կարծես դեռ տատանւում էր, դեռ սպասում էր, թէ դուցէ կ'աջողուի մի անկիւն գտնել հայրենի երկրում: Եկաւ Աւետիք պատրիարքը, խռովութիւնները սաստկացան և Մխիթարը, անկարող լինելով մնալ Կ. Պոլսում, փախաւ, ինչպէս տեսանք, վաճառականի շորերով գէպի Եւրօպա:

Այդ ժամանակից մի բարեհաճ ճակատագիր դալիս է հովանաւորելու Մխիթարին—ահա այն երկրորդ մեծ հանգամանքը, որ նպաստեց Մխիթարեան միաբանութեան և դարձրեց նրան մի կենսունակ, յարատև հիմնարկութիւն: Հայրենի հալածանքների զոհին իր հովանու տակ է առնում կաթօլիկութիւնը, որ և մատակարարում է նրան նիւթական առատ միջոցներ: Թէև վանական կենսագրութիւնը ամեն տեղ և ամեն դէպքում աշխատում է Մխիթարին Նախախնամութեան գործիք ջոյց տալ և այդ պատճառով խուսափում է այն տեսակ պատմութեանցից, որոնց մէջ մենք պիտի տեսնենք թէ ինչպէս էին սարքւում միաբանութեան գործերը—բայց և այդպէս, շատ փաստեր կան, որոնք կասկած չեն թողնում որ Մխիթարը լաւ գիտէր գործել ոչ միայն իբրև կրօնաւոր, այլ իբրև քաղաքագէտ, իբրև «փօլի-

թիւք»։ Նրան իր հովանաւորութեան տակ է առնում նախ և առաջ Վենետիկի դեսպանը Կ. Պօլսում, որ մինչոյն ժամանակ և Մօրէայի կառավարիչն էր. դրա յանձնարարականներով էր, երբեք, որ հանրապետութեան պաշտօնեաները տուին Մխիթարին Մեթօն բերդաքաղաքում տեղ՝ վանք կառուցանելու համար և յատկացրին միաբանութեան մի գիւղ, որի արդիւնքով պիտի ապրէր նա։ Այսպիսի յանկարծակի աջողութիւնը, անշուշտ, պատրաստուած էր բանակցութիւնների միջոցով, որոնց էութիւնը, սակայն, մեզ յայտնի չէ։

Սկսուեց միաբանութեան կազմակերպութիւնը։ Հասնելով իր վաղեմի տենչանքին, Մխիթարը, ի հարկէ, չը պիտի խնայէր ոչ մի ջանք՝ բարեկարգութիւն հաստատելու համար։ Աշակերտների թիւը բաւական մեծացել էր, պէտք էր այժմ մտածել կանոնադրութիւն ունենալու մասին։ Այս նպատակով նա 1705 թուին Հոռօ ուղարկեց իր միաբանակիցներից երկուսին, որոնք պիտի ստանային Կլեմէս XԻ-ի հաւանութիւնը։ Բայց այդ գործը այնքան էլ հեշտ չէր. նա ձգձգուեց ամբողջ ևս թը տարի։ Պատճառը, մեծ մասամբ, Մխիթարի թշնամիներն էին։ Դրանք այլեւ լուսաւորչական հայեր չէին, այլ իսկական, ուղղափառ կաթօլիկ հայեր, այն զգուշի ֆանատիկոսները, որոնք Պրօպագանդայի աշակերտներն էին և Հոռօի չնորհները մտրում էին իրանց սարսափելի հայատեացութեամբ։ Այդ լատինամոլ հայերը նախանձից և չկամութիւնից կուրացած, ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ էին անում Պրօպագանդայի ժողովների մէջ Մխիթարի և նրա սկսած գործի դէմ։ Եւ Հոռօն տարուբերում էր մինչև 1712 թուականը, երբ, վերջապէս, հաստատեց Մխիթարեան միաբանութեան կանոնադրութիւնը։

Մինչդեռ Հոռօն ձգձգում էր միաբանութեան հարցը, Մխիթարը Մեթօնում կառուցեց վանք և եկեղեցի, ահազին ծախսեր արաւ, պարագրեր տակ ընկաւ։ Բայց բախտը չէր հեռանում նրանից. բարեպաշտ կաթօլիկները օգնում էին իրանց առաջադրուած նուէրներով, Վենետիկի կառավարութիւնը մի գիւղ էլ նուիրեց վանքին, և այդպիսով միաբանութեան գրաւական միջոցները լաւացան։ Ի՞նչ էին անում միաբանները։— Աղօթում էին, գիւղատնտեսութեամբ պարապում, աշակերտներ կրթում։ Մի հասարակ վանական միաբանութիւն էր դա։ Տասներկու տարի նա մնաց Մեթօնում, բայց ոչինչ գրաւոր վաստակ չարտադրեց։

Եւ դա բնական էր։ Միաբանութիւնը երկար կարող էր մնալ Յունաստանի այդ խուլ անկիւնում, կարող էր շատ լաւ մշակել վանքի ձիթենիները և, այնուամենայնիւ, մի առանձին

բարեք չէր լինի ազգի համար, թէն նրա հոգու փրկութիւնը իր ամենօրեայ ազօթքների առարկան դարձնէր: Բայց ահա գալիս է մի նոր յորձանք՝ Մխիթարեաներին այդ անշնչան և անօգուտ տեղից էլ դուրս վտանելու: Օսմանեան պետութիւնը պատերազմ է հրատարակում Վենետիկի դէմ, նրա զօրքերը արշաւում են դէպի Մօրէա: Մխիթարը, նայելով վենետիկցիներին ոյժերին, հասկանում է թէ ինչ ելք պիտի ունենայ պատերազմը և 1715-ին, թողնելով իր վանքը և բոլոր կալուածները չորս միաբանների հսկողութեան, ինքը մնացածների հետ փախչում է Վենետիկ: Մնխուսափելի վտանգը յաղթել չէր կարելի. պէտք էր միայն փախչել նրանից: Ակամայ էր այդ փախուստը, և Մխիթարը, սրտի կսկիծով հրաժեշտ տալով իր ձեռակերտին ու մըտնելով հին նաւը, որ պիտի տանէր նրան մի նոր, անծանօթ տեղ—երևի չէր զգում թէ հէնց այդ կսկծալի փախուստն է, որ պիտի հռչակաւոր դարձնէ թէ իրան և թէ իր միաբանութիւնը...

Հայ փախստականները Վենետիկում են: Ազրիական ծովի այս չքնաղ թագուհին հայերի հին բարերարն էր. Մեթօնի փախստականները նրանից միայն բարեք պիտի տեսնէին: Գիտութեան և գեղարուեստների վաճառաշահ հայրենիք, նա էր որ ստաջին անգամ տուեց հայերին տպագրութիւն. նրա մէջ էր, որ հայ գրականութիւնը մի երկարատև ապաստան գտաւ: Հէնց այն միջոցին, երբ Մխիթարը դեռ տուն ու կայան չէր գտել իր համար, այդտեղ պատգաստ կար հայ տպարան, հրատարակում էին հայերէն գրքեր: Մի պարարտ, արդիւնաւոր հող էր դա, և Մխիթարին ու նրա գործակիցներին մնում էր որքան կարելի է շատ մշակել, շահագործել այդ հողը:

Մեթօնը գրաւեցին օսմանցիները, քանդեցին, այրեցին: Մխիթարը այլևս վերադարձի ճանապարհ չունի, նա սխալուած է իր միաբանութեան համար տեղ որոնել Վենետիկում: Բայց նոր դժուարութիւն: Վենետիկի կառավարութիւնը որոշել է այլևս թոյլ չը տալ որ կրօնական միաբանութիւններ աւելանան եղածների վրայ: Մխիթարը դիմում է ազգեցիկ մարդկանց, որոնցից շատերը ծանօթ էին դեռ Մօրէայից: Երկար պէտք էր խնդրել, շատ դռներ պէտք էր ծեծել: Նոյն բախտը, որ հովանաւորում էր սեքստացի կրօնաւորին Մօրէայում, օգնեց նրան և այստեղ: Վենետիկի Սենատը համաձայն էր խախտել իր դրած օրէնքը և բացառութիւն համարել արևելցի կրօնաւորներին, և թէ նրանք կը հաստատուեն քաղաքից հեռու:

Վենետիկից դուրս, ցամաքի վրայ, դժուար էր յարմար տեղ գտնել: Մխիթարը աչք դրեց քաղաքը շրջապատող փոքրիկ

կղզիների վրայ և ընտրեց դրանցից մէկը, որ շատ յարմարութիւններ էր ներկայացնում թէ՛ դիրքի և թէ՛ օդի կաղմից: Կղզում բնակիչներ չը կային. միայն մի պարտիզպան էր ապրում, որ մշակում էր այդտեղ եղած պարտէզը: Կար և մի հին եկեղեցի ս. Ղազար անունով: Նա ունէր հին, խարխուլ բնակարաններ, մի մեծ պարտէզ և երկու ջրհոր: Մխիթարը նորից սկսեց դիմումներ անել մեծաւորներին, խնդրել որ իրան չնորհուի այդ կղզին: Սենատն ընդունեց այդ աղերսանքը և, 1717 թուականի սեպտեմբերի 8-ին, միաբանութեան հիմնարկութեան տարեգարձին, Մխիթարը իր միաբանակիցների հետ հաստատուեց ս. Ղազարի կղզում:

Այդ օրուանից է, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը ստանում է իր հռչակն ու պատկառելի անունը:

Լ է Օ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)